

Ιωάννης Παπαδόπουλος

**Αναπληρωτής Καθηγητής και Διευθυντής του Κέντρου Έρευνας Δημοκρατίας και Δικαίου,
Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας**

Οι δυσκολίες της πίστης στη σύγχρονη εποχή και οι επιπτώσεις στη δημοκρατία

Εισαγωγή: Η δυναμική εισβολή της Νεωτερικότητας στη Δύση

Η Νεωτερικότητα είναι μια διαδικασία η οποία διήρκεσε, και συνεχίζει να διαρκεί, αιώνες ολόκληρους. Κάποια στιγμή στη δυτική Ευρώπη υπήρξε μια μείζονα αλλαγή επιστημονικού υποδείγματος, μια τομή όσον αφορά τη θρησκεία: η πίστη στο Θεό έπαψε να είναι αυτονόητη. Από τη στιγμή που η πίστη στο Θεό έπαψε να είναι ο ρυθμιστής της κοινωνικής ζωής, μπήκαμε δυναμικά πλέον στο πεδίο της Νεωτερικότητας. Η Νεωτερικότητα σημαδεύεται από μια ριζική αποϊεροποίηση (desacralization), η οποία φτάνει σήμερα σε μια μεγάλη – απεγνωσμένη μερικές φορές – ανάγκη για επανιεροποίηση (resacralization). Αυτό που διαδέχθηκε τον Θεό στις κοινωνίες ήταν, σε πολύ μεγάλο βαθμό, εκκοσμικευμένα ιδεώδη. Βέβαια, αυτή η εξέλιξη εκκένωσε απ' τον ορίζοντα των ανθρώπων τη μεταφυσική και άφησε στη θέση της ένα κενό. Η διαχείριση αυτού του κενού φέρνει προβλήματα, ειδικότερα μάλιστα στη δημοκρατία.

Η εκκοσμίκευση ως απελευθέρωση και ως ρωγμή

Με την έλευση της Νεωτερικότητας και τη μείζονα αλλαγή υποδείγματος, που παγιώθηκε στον 20^ο αιώνα, είδαμε ότι δεν είναι πια αυτονόητη η πίστη στο Θεό. Ειδικότερα στη Δύση, δεν είναι πια αυτονόητη η προσκόλληση στο χριστιανισμό, ως δόγμα και ως σύστημα πεποιθήσεων. Ο χριστιανισμός είναι γνωστό ότι σημάδεψε τη ζωή της Δύσης σε όλες της τις εκφάνσεις: πολιτική, κοινωνική, ζωή των ιδεών, πολιτισμό, τέχνη... Αντιστοίχως, ο διαχωρισμός της εκκλησίας από το κράτος και η απεξάρτηση του τελευταίου από την πρώτη, η οποία στη Γαλλία συντελέστηκε με τον περίφημο νόμο του 1905¹, έθεσε τις βάσεις για μια κοσμική κοινωνία, η οποία εκκοσμίκευσε συνολικά τη ζωή σε όλες της τις εκφάνσεις, όπως ακριβώς είχε εκχριστιανίσει συνολικά τη ζωή πριν από αυτήν ο χριστιανισμός. Έτσι λοιπόν, το

¹ Loi de séparation des Églises et de l'État (Γαλλικός νόμος για το Διαχωρισμό μεταξύ των Εκκλησιών και του Κράτους) του 1905.

«χριστιανικότατο βασίλειο» της Γαλλίας πέθανε και ήρθε στη θέση του η ελευθερία της συνείδησης εν είδει νέας θρησκείας. Αυτή η αντικατάσταση της κοινωνικά επιβεβλημένης θρησκείας από την ελευθερία της συνείδησης κατακτήθηκε μετά από πολλούς αιώνες θρησκευτικής επικυριαρχίας στην καθολική Δύση και φυσικά, βιώθηκε ως μεγάλη απελευθέρωση.

Όμως αυτή η ελευθερία που κατακτήθηκε από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα άφησε κάποιου είδους νοσταλγία, μια μεταφυσική ρωγμή, η οποία παράγεται από την αίσθηση ότι έχουμε αφήσει για πάντα πίσω μας την εποχή της αθωότητας, όπου ο άνθρωπος πίστευε αυθόρμητα σε μια ανώτερη δύναμη και στην πατροπαράδοτη πίστη, και όπου αναφερόταν φυσικά στο Θεό («φυσική θρησκεία» κατά τον Kant)². Αυτό το αίσθημα, το οποίο μπορεί να πει κανείς ότι είναι παρόμοιο με το αίσθημα της αθωότητας της παιδικής ηλικίας, άφησε ένα πολύ μεγάλο κενό, εξίσου μεγάλο με τη θέση του Θεού στη ζωή μας πριν την εκκοσμίκευση της Νεωτερικότητας («μια πανταχού παρούσα απουσία», κατά τον φιλόσοφο Alain)³.

Δύο αναλογίες μεταξύ της Νεωτερικότητας του 16^{ου} και της Μετανεωτερικότητας του 21^{ου} αιώνα

Η εκκοσμίκευση διήρκεσε, όπως είδαμε, πολλούς αιώνες. Η πορεία της ξεκίνησε δυναμικά κυρίως τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, με τους θρησκευτικούς πολέμους στην Ευρώπη και με τη Νέα Επιστήμη του Francis Bacon⁴ και του René Descartes⁵. Μπορούμε, θεωρώ, να κάνουμε μια παραλληλία μεταξύ της τομής αυτής και της συνθήκης της Μετανεωτερικότητας που ζούμε σήμερα, στον 21^ο αιώνα, με τη δυσκολία της πίστης που την χαρακτηρίζει.

Ο 16^{ος} αιώνας, ο οποίος αντιπροσωπεύει την αρχή της διαδικασίας εκκοσμίκευσης που κατέληξε στην «πανταχού παρούσα» απουσία του Θεού, σημαδεύεται από τη Διαμαρτυρία (Προτεσταντισμός). Ο *Προτεσταντισμός* – και οι ανελέητοι και φοβερά αιματηροί θρησκευτικοί πόλεμοι που ακολούθησαν – υπήρξε αναμφισβήτητα μια τομή για τη Δύση, τη Νεωτερικότητα και την Ευρώπη διότι σημάδεψε το τέλος της

² Ιμμάνουελ Καντ, *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μτφρ. Κωνσταντίνος Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Πόλις, 2008.

³ Alain, *Propos sur la religion*, Paris: PUF, 1969 (αρχική έκδοση 1938).

⁴ Francis Bacon, *Novum Organum*, Joseph Devey ed., New York: P.F. Collier, 1902 (αρχική έκδοση 1620).

⁵ René Descartes, *Discours de la méthode*, Charles Adam & Paul Tannery eds., Paris: L. Cerf, 1902 (αρχική έκδοση 1637).

μίας και μοναδικής πίστης εξ αποκαλύψεως. Από αυτόν γεννήθηκε η βασική φιλοσοφική και βιωματική στάση του νεωτερικού ανθρώπου, η οποία μπορεί να πει κανείς ότι χαρακτηρίζεται από δύο βασικά πράγματα: τη δυσπιστία και το σχετικισμό. Η δυσπιστία και ο σχετικισμός έχουν την πηγή τους στη θρησκευτική ρήξη που έγινε τον 16^ο αιώνα στην Ευρώπη. Οι νεωτερικές κοινωνίες που αναδύθηκαν από την παλαιά Ευρώπη με την τομή του 16^{ου} αιώνα αντιλήφθηκαν σταδιακά τον εαυτό τους ως «λαϊκές» (laïques), δηλαδή ως κοσμικές, ως μη έχουσες ανάγκη από θρησκευτικές αναφορές.

Όμως ο παράγων, ο οποίος έφερε μια ριζική αλλαγή στο τοπίο και κάνει τη σημερινή εποχή να εμφανίζει κάποιες αναλογίες με τον 16^ο αιώνα, είναι η *εγκαθίδρυση ενός ευρωπαϊκού Ισλάμ*. Το Ισλάμ παίζει έναν ενεργό, καθοριστικό ρόλο, διότι εκεί που η Ευρώπη είχε φτάσει να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως μια πλήρως εκκοσμικευμένη κοινωνία, με δυσπιστία και ηθικό σχετικισμό, έρχεται μια πολύ δυναμική θρησκεία και ανασταίνει τον Θεό που είχε πεθάνει (κατά το περίφημο απόφθεγμα του Friedrich Nietzsche)⁶. Και μαζί με αυτό, αναστατώνει την βεβαιότητα που είχε ο δυτικός άνθρωπος ότι είχε τελειώσει ουσιαστικά με τις αποξενωτικές και ανορθολογικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Συνεπώς, εδώ έχουμε μια κάποια αναλογία με τον 16^ο αιώνα, με την εισροή μιας νέας θρησκείας, η οποία αναστατώνει τα μέχρι τότε δεδομένα στη Δύση.

Ένα δεύτερο σημείο αναλογίας μεταξύ της νεωτερικής τομής του 16^{ου} αιώνα και της σημερινής μετανεωτερικής εποχής, το οποίο εμφανίστηκε ως συνέπεια της θρησκευτικής ρήξης με την εμφάνιση του Προτεσταντισμού, είναι η *απορύθμιση της γνώσης*. Λίγο πριν την εμφάνιση του Προτεσταντισμού, ο οποίος συντάρραξε από άκρο σε άκρο τη Δυτική Ευρώπη, εμφανίστηκε και η τυπογραφία. Το τυπωμένο βιβλίο αφαίρεσε απ' τα χέρια της Εκκλησίας το μονοπώλιο της γνώσης. Το ότι κάποιος μπορούσε να στήσει κάπου ένα τυπογραφείο και να τυπώσει, έστω και παράνομα, από το πιο απλό φυλλάδιο μέχρι μια ολόκληρη πραγματεία, απορύθμισε τον έλεγχο της γνώσης. Σήμερα κατ' αναλογίαν έχουμε το Διαδίκτυο, το οποίο είναι μια εξέλιξη πολύ πιο προχωρημένη, αλλά στην ίδια λογική με αυτήν της εφεύρεσης της τυπογραφίας, ήτοι αυτήν της πλήρους απορύθμισης των διάσπαρτων πηγών γνώσης. Με το Διαδίκτυο, έχουμε πλέον τη διάδοση – με αναρχικό ή ακόμα και με

⁶ Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*, Ditzingen: Reclam, 1978, p. 5 (αρχική έκδοση 1883-1885).

κακόφωνο τρόπο – ενός κυκεώνα γνώσεων, δεδομένων και πληροφοριών, που μοιάζει περισσότερο με ένα χαοτικό σύμπαν παρά με ένα καλά δομημένο γνωσιακό απόθεμα. Όμως και στη μία και στην άλλη περίπτωση, ήτοι και στον 16^ο και στον 20^ο αιώνα, είχαμε μια απορύθμιση του ελέγχου της γνώσης.

Η αναζήτηση της δυνατότητας πίστης στη Μετανεωτερικότητα

Σήμερα ζούμε σε μια μετανεωτερική εποχή, η οποία αναζητά – ενίοτε απεγνωσμένα – τη δυνατότητα να πιστέψει. Είμαστε σίγουρα πια σε μιαν άλλη συνθήκη από αυτήν της Νεωτερικότητας: στη συνθήκη της εναγώνιας διερεύνησης της δυνατότητας πίστης καθώς και της δυνατότητας – εν μέρει τουλάχιστον – επανιεροποίησης της κοινωνικής ζωής.

Ετυμολογικό excursus

Ας πάρουμε την ετυμολογία δύο κρίσιμων όρων στη λατινική γλώσσα. Ο πρώτος όρος είναι το απαρέμφατο “religare” (όρος που βρίσκεται στη ρίζα της «θρησκείας» - religion). Στα λατινικά ο όρος αυτός σημαίνει «επανασυνδέω» (re-ligare), θέτω ένα νέο δεσμό. Αυτός είναι ο πρώτος όρος, της θρησκείας ως επανασύνδεσης. Ο δεύτερος όρος είναι το “credo” («πίστη»), ο οποίος προέρχεται από τα σανσκριτικά, από τη σύνθεση ενός όρου που σημαίνει «ζωτική δύναμη» και ενός όρου που σημαίνει «θέτω»: συνεπώς ετυμολογικά, το “credo” σημαίνει «θέτω σε κάποιον ζωτική δύναμη». Πρόκειται για μια πράξη αναγνώρισης, η οποία αναμένει ως επιστροφή μια πράξη αμοιβαίας αναγνώρισης, ένα δώρο που αναμένει ένα αντίδωρο. Από την ίδια ακριβώς ρίζα εξάλλου προέρχεται και η λέξη “credī” («πίστωση»): ο οικονομικός όρος «πίστωση» ανάγεται στον όρο «πιστεύω», δηλαδή «εμπιστεύομαι», δηλαδή θέτω κάποιον άλλο σε μια σχέση αμφίδρομης αμοιβαιότητας, όπου εγώ πιστεύω στη δυνατότητα του άλλου (στη «ζωτική του δύναμη») και ο άλλος στη δική μου. Αυτές οι δύο λέξεις δεν έχουν σημασία απλώς για την ετυμολογία τους. Είναι βάσεις κοινωνικού συμβολαίου. Πρόκειται για ένα ολόκληρο συμβόλαιο αμοιβαίας εμπιστοσύνης, το οποίο διαρρηγνύεται σταδιακά από τον 16^ο αιώνα με τη έλευση της Νεωτερικότητας.

Η Γαλλική Επανάσταση, χρονικό σημείο διάρρηξης του συμβολαίου αμοιβαίας εμπιστοσύνης της θρησκείας

Αυτή η σταδιακή διάρρηξη καταλήγει σε μια πραγματική σχισμή τον 18^ο αιώνα με τη δυναμική εμφάνιση του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, που είναι η μεγάλη τομή. Η Γαλλική Επανάσταση πρωτίστως έθεσε ως βασικό της πρόταγμα να τερματίσει την κυριαρχία της θρησκείας στη δημόσια ζωή. Αυτή λοιπόν η σύμβαση «θρησκείας» και «πίστης» έρχεται τον 18^ο αιώνα σε μια ρήξη, μετά από μια αργή διαδικασία διάβρωσης από τον 16^ο αιώνα και μετά. Τον 18^ο αιώνα είναι που γεννώνται και οι φιλοσοφίες της δυσπιστίας (Marx, Nietzsche, Freud). Αυτή η τριλογία της δυσπιστίας είναι παιδί της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς προέρχεται από ένα ρεύμα της. Ο Marx, ο Nietzsche και ο Freud είναι ριζικά αγνωστικιστές. Κοινό τους πρόταγμα – αν και από πολύ διαφορετική σκοπιά ο καθένας – ήταν «να τελειώνουμε με τη θρησκεία», να γυρίσουμε οριστικά τη σελίδα, να κλείσουμε το κεφάλαιο που λέγεται «θρησκεία». Αυτός ο στόχος επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό με τη Νεωτερικότητα.

Όμως σημαίνει αυτό ότι τελειώσαμε και με την πίστη; Μάλλον όχι. Οι ίδιοι οι Γάλλοι επαναστάτες δεν είχαν την ψευδαίσθηση ότι θα μπορούσαν να κλείσουν το κεφάλαιο «θρησκεία», ότι δηλαδή θα μπορούσαν να καταργήσουν τη θρησκεία και να επιβάλουν μια κοινωνική αθεΐα. Βασική τους φιλοδοξία ήταν να καθυποτάξουν τη θρησκεία, να τη θέσουν υπό την κυριαρχία του πολιτικού – όπως η θρησκεία είχε θέσει υπό την κυριαρχία της το πολιτικό επί αιώνες στη χριστιανική Δύση – ούτως ώστε να γίνει και αυτή ένα εργαλείο στα χέρια του πολιτικού. Ταυτόχρονα όμως, επιδίωξαν να εγκαθιδρύσουν την περίφημη λατρεία του «Υπέρτατου Όντος» («Être Suprême»), που προσλαμβάνει τη μορφή ενός τριγώνου με ένα μάτι στην προμετωπίδα της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη και σε πολλά άλλα κείμενα εκείνης της εποχής. Διότι οι Γάλλοι επαναστάτες ήταν πολύ συνειδητοποιημένοι για την ανάγκη να ενώσουν το λαό γύρω από κάποιου είδους μεταφυσική πεποίθηση – αν όχι την κλασική χριστιανική πίστη, η οποία ήταν στα χέρια της Καθολικής Εκκλησίας, την οποία θα έπρεπε να καθυποτάξουν, τουλάχιστον κάτι που να πάρει τη θέση αυτής, ένα αρκετά αόριστο και ντεϊστικό Υπέρτατο Ον. Η ίδια η Γαλλική Επανάσταση δεν είχε ως πρόταγμά της την αθεΐα, την κατάργηση της θρησκείας. Αυτό θα πρέπει να είναι σαφές, αλλά συχνά δεν είναι.

Η απίστευτη ανάγκη να πιστεύουμε

Σύγχρονοι ψυχαναλυτές, όπως η Julia Kristeva⁷, λένε ότι είναι έμφυτη η ανάγκη του ανθρώπου να πιστεύει διότι έτσι μπορεί ένα άτομο να δομήσει την προσωπικότητα και την ταυτότητά του. Το άτομο δε θα αποκτήσει ψυχική ισορροπία και μια ταυτοτική ιδιοπροσωπία αν δεν πιστεύει. Πρόκειται για ένα θεμελιώδες στάδιο στην ψυχική και ταυτοτική μας κατασκευή. Και αυτό ισχύει για όλες τις εποχές, από πάντα και για πάντα: από την προϊστορική περίοδο, όπου βλέπουμε ότι είχαμε θρησκευτικές τελετές στην ταφή, μέχρι σήμερα. Δεν έχει αλλάξει κάτι σ' αυτό ούτε σε ατομικό ούτε σε συλλογικό επίπεδο, υπό την έννοια ότι είναι θεμελιωδώς αδύνατο να δομήσεις μια κοινωνία η οποία δε θα πιστεύει σε τίποτα. Μια τέτοια κοινωνία δε θα είχε προσανατολισμό. Η αίσθηση ότι είσαι χαμένος γεννά οδύνη, δεν έχεις πού να πας, δεν έχεις πυξίδα. Συνεπώς (παραπέμπω ακόμα μια φορά στην Kristeva), είναι απολύτως απαραίτητο για ένα ανθρώπινο ον και την καλή του ψυχική υγεία το να έχει «αυταπάτες» (όπως έλεγε ο Φρόντ στο *Μέλλον μιας αυταπάτης*, ο οποίος θεωρούσε ότι η θρησκεία είναι η μεγαλύτερη αυταπάτη)⁸. Βλέπουμε λοιπόν την αντιστροφή που έχει γίνει σήμερα σε σχέση με τον παροξυσμό της Νεωτερικότητας, που είναι ο 20^{ος} αιώνας και η επικράτηση της τριλογίας της δυσπιστίας.

Ωστόσο, ο όρος «πίστη» χρησιμοποιείται πια με πολύ διαφορετικό τρόπο από ό,τι πριν την έλευση της Νεωτερικότητας. Δε μιλάμε πια για πίστη σε μία και μοναδική θρησκεία ή σε Θεό ή έστω σε κάποιους θεούς. Εδώ μιλάμε για κάτι πολύ ευρύτερο και πολύ συχνά άμορφο, αυτό που ο Spinoza ονόμαζε “conatus” (ενόρμηση ζωής των όντων)⁹ και ο Freud ονόμαζε «αρχή της ηδονής» (αρχή που φέρνει το ένα ον κοντά στο άλλο)¹⁰. Πρόκειται για την ακατάλυτη ψυχική ανάγκη που μας ωθεί όχι μόνο να συνεταιριζόμαστε και να αγαπάμε άλλους, αλλά και να οικοδομούμε από κοινού ιδεώδη, μια κοινή ιδεατή κοινωνία.

Επιστήμη και θρησκεία

Η Νεωτερικότητα, κυρίως με τον Descartes, θέλησε – και σε μεγάλο βαθμό επέβαλε – να αντικαταστήσει η επιστήμη τη θρησκεία, να γίνει δηλαδή η επιστήμη θρησκεία στη θέση της θρησκείας. Αυτό θα δούμε ότι σήμερα φέρνει προβλήματα. Πρόταγμα

⁷ Julia Kristeva, *Cet incroyable besoin de croire*, Paris: Bayard, 2018.

⁸ Sigmund Freud, *Die Zukunft einer Illusion*, in *Gesammelte Werke*, Bd. 14. London: Imago, 1948 (αρχική έκδοση 1927).

⁹ Benedict de Spinoza, *The Ethics*, μτφρ. R. H. M. Elwes, Project Gutenberg, μέρος 3 (αρχική έκδοση *Ethica, ordine geometrico demonstrata* 1677).

¹⁰ Sigmund Freud, *Zur Technik der Psychoanalyse und zur Metapsychologie*, Norderstedt: Vero, 2015 (αρχική έκδοση 1911).

της Νεωτερικότητας ήταν η αποϊεροποίηση. Για παράδειγμα, ο μαρξισμός έχει μια μεσσιανική διάσταση, είναι μια θρησκεία της Ιστορίας. Ο ιστορικός υλισμός, ο οποίος θα καταλήξει στην κομμουνιστική κοινωνία, είναι μια εσχατολογία, απλώς αυτή είναι εκκοσμικευμένη. Αλλά και η ίδια η επιστήμη και η τεχνική, όπως αυτές γεννώνται στη Δύση με την καρτεσιανή επανάσταση από τον 17^ο αιώνα και μετά, παίρνουν την αύρα της ιερότητας. Γίνονται, κατά κάποιον τρόπο, θρησκείες της επιστήμης, υποκαθιστώντας την καθαρή θρησκεία. Στην πραγματικότητα όμως, όπως ο ίδιος ο Nietzsche έγραψε ειρωνικά στη *Χαρούμενη γνώση*¹¹, δεν είναι πολύ διαφορετικά το ένα (η θρησκεία) από το άλλο (την επιστήμη). Η επιστήμη αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως παντοδύναμη και ως ρυθμιστρια των πάντων, ως μια απόλυτη πίστη. Ουσιαστικά είναι μια συνέχιση, με κοσμικά στοιχεία, της παλιάς ιουδαιοχριστιανικής θρησκείας.

Όμως το νεωτερικό τρίπτυχο «επιστήμη – τεχνολογία – πολιτική» έχει μπει πια σε βαθιά κρίση στη μετανεωτερική εποχή. Τι απέγινε η επιστημονική και τεχνική πρόοδος; Έχουμε σίγουρα πολύ μεγάλη επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο – και ευτυχώς. Αυτή η πρόοδος – ιδίως η τεχνολογική πρόοδος – παρήγαγε όμως, ως αρνητική όψη, κοινωνίες οι οποίες σε πολύ μεγάλο βαθμό είναι μηχανιστικές, ψυχρές, εμμονικές με την παραγωγή υλικών αγαθών και την κατανάλωσή τους. Όμως η ειρωνεία είναι εδώ ότι ακόμα και αυτή η συνθήκη που έφερε η επιστήμη και η τεχνική βασίζεται εν μέρει σε θεμέλια, τα οποία είναι εξίσου μη αποδείξιμα με αυτά της θρησκευτικής πίστης. Ας δούμε, για παράδειγμα, την καπιταλιστική πίστη στο «αόρατο χέρι της αγοράς», στο ότι δηλαδή η αγορά αυτορυθμίζεται και ότι θα βρει από μόνη της ένα ορθολογικό σημείο ισορροπίας. Πρόκειται ουσιαστικά για μια άλλη μορφή Θείας Πρόνοιας, δηλαδή μια αόρατη δύναμη (που τώρα λέγεται «ελεύθερη αγορά»), η οποία υποτίθεται ότι μπορεί να ρυθμίσει ορθολογικά τη ζωή από μόνη της. Είναι δηλαδή και αυτή κατά βάση, εν μέρει τουλάχιστον, μια θεολογική σκέψη. Ακόμα και ο (νέο)κλασικός οικονομικός φιλελευθερισμός, ο οποίος πολύ συχνά είναι υλιστικός, αδιάφορος απέναντι στα θεία ή και ανοιχτά άθεος, είναι και αυτός κατά βάση θεολογικός. Δεν μπορούμε εύκολα να ξεφύγουμε από αυτήν τη συνθήκη. Είναι αμφίβολο κίβλας αν αυτό είναι δυνατόν να γίνει. Όσο και να έχει τεχνικοποιήσει η επιστήμη τη ζωή μας, πάλι αυτή η συνθήκη παραμένει: η ίδια η επιστήμη και η

¹¹ Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, Ditzingen: Reclam, 2000 (αρχική έκδοση 1882).

τεχνική έχουν στα θεμέλιά τους κάποιου είδους θρησκευτική πίστη, η οποία βεβαίως είναι αποϊεροποιημένη.

Τι απέγιναν όλες αυτές οι εκκοσμικευμένες θρησκείες, όλες αυτές οι υποσχέσεις για επίγεια ευτυχία, όλα αυτά τα πολιτικά προγράμματα, όλα αυτά τα μαζικά κινήματα ανθρώπων που ήθελαν μια καλύτερη κοινωνία, που είχαν πιστέψει στην υπόσχεση μιας εκκοσμικευμένης αλλά θεολογικής φύσεως ευημερίας; Πολλά από αυτά τα συστήματα σκέψης απαξιώθηκαν, έχασαν το “credere” (την αξιοπιστία, την πίστη τους). Η επιστήμη είναι όντως το τελευταίο σχυρό. Αλλά και αυτή δεν είναι πια παντοδύναμη: δεν μπορεί να εξηγήσει τα πάντα, ούτε μπορεί – ούτε και πρέπει, εξάλλου – να ακυρώσει επιστημολογικά την ίδια την υπερβατικότητα. Αυτό δεν είναι δυνατόν να συμβεί διότι η επιστήμη και η θρησκεία τοποθετούνται σε δύο διαφορετικά επίπεδα λόγου. Η επιστήμη δεν είναι πια όπως την αντιλαμβανόμασταν στο απόγειο της Νεωτερικότητας, ήτοι παντοδύναμη. Η επιστήμη μπορεί να συμβιβαστεί, ασφαλώς σε πολύ διαφορετικά επίπεδα λόγου, με τη θρησκευτική πίστη.

Η αναγκαιότητα και η δυσκολία της πίστης στη Μετανεωτερικότητα

Η μετανεωτερική συνθήκη αυτή στην οποία έχουμε μπει, με τις πολλαπλές κρίσεις που είδαμε – κρίση ακόμα και της επιστήμης –, χαρακτηρίζεται από την ταυτόχρονη αναγκαιότητα και τη δυσκολία της πίστης. Είμαστε σε ένα σημείο όπου διψάμε, έχουμε μια ενόρμηση να πιστέψουμε, και ταυτόχρονα δυσκολευόμαστε πάρα πολύ να πιστέψουμε. Αυτό είναι και το μεγάλο παράδοξο και η δυσκολία της μετανεωτερικής συνθήκης: η ταυτόχρονη *μεγάλη ανάγκη και αδυναμία πίστης*. Είναι μια ασφυκτική συνθήκη: ασφυκτιούμε μέσα στη συνθήκη της Νεωτερικότητας, όπου όλα είναι τακτοποιημένα μόνο μέσα στην υλικότητά τους, όπου οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων δεν είναι πια, σε μεγάλο βαθμό, μόνο ανθρώπινες, αλλά χρηστικές/εργαλειακές, όπου οι μεγάλοι ορίζοντες της ελπίδας για τα έσχατα κλείνουν ή σκοτεινιάζουν. Αυτός ο κόσμος είναι αβίωτος – και αυτό παραδόξως μας το δείχνει το Ισλάμ, το οποίο βάζει τον καθρέφτη μπροστά μας και το βλέπουμε ακόμα και αν δε θέλαμε να το δούμε. Ταυτόχρονα όμως μας είναι πολύ δύσκολο να πιστέψουμε διότι έχει προηγηθεί η Νεωτερικότητα με την απομάγευσή της, η οποία διάβρωσε τα ίδια τα θεμέλια της θρησκευτικής πίστης. Συνεπώς ζούμε σε κοινωνίες που είναι μπλαζέ, που βρίσκονται σε μια κρίση πίστης, και που ταυτόχρονα

καταλαβαίνουν πόσο αβίωτη είναι αυτή η έλλειψη δυνατότητας πίστης, πόσο δηλαδή ο ορίζοντας αυτός πρέπει να ξανανοίξει.

Ο ηθικός σχετικισμός της Μετανεωτερικότητας και η συνωμοσιολογία ως κίνδυνοι για τη δημοκρατία

Αυτή η συνθήκη είναι ταυτόχρονα και *κίνδυνος για τη δημοκρατία*. Ποιος είναι ο κίνδυνος για τη δημοκρατία; Ο ηθικός σχετικισμός, που έχει εγκαθιδρυθεί πια για τα καλά στη μετανεωτερική μας συνθήκη. Ο ηθικός σχετικισμός προέρχεται από την επικράτηση του σκεπτικισμού, δηλαδή της ριζικής αμφιβολίας περί των πάντων, και εφαρμόζεται με άναρχο, αδιαφοροποίητο τρόπο σε όλους τους τομείς της γνώσης και της κοινωνικής ζωής. Ο σχετικισμός είναι ένα δηλητήριο, μια σκουριά που κατατρώει τις κοινωνίες, όπως είχε γράψει πρώτος ο Alexis de Tocqueville κατά τον 19^ο αιώνα¹² και ήταν πολύ μπροστά απ' την εποχή του.

Μετά από τουλάχιστον τρεις αιώνες επιστημονικού ορθολογισμού, έχουμε φτάσει στο σημείο να λέμε ότι δεν πιστεύουμε πια σε τίποτα ή ότι όλα είναι εξίσου πιστευτά με όλα τα υπόλοιπα, ότι όλα έχουν την ίδια ηθική αξία με όλα τα υπόλοιπα, καθώς δεν υπάρχει πια ένα σύστημα αξιών ή κάποιες αξίες που να είναι ανώτερες των υπολοίπων. Γιατί; Διότι δεν μπορούμε να εγκαθιδρύσουμε πουθενά ιεραρχία, θα ήταν «αυταρχικό» ή «κυριαρχικό» ή «αποικιοκρατικό» να το κάνουμε, όπως ακούμε συχνά σήμερα. Έχουμε φτάσει σ' αυτό το σημείο του εγκαθιδρυμένου πλέον σχετικισμού, το οποίο όμως είναι αβίωτο διότι η φύση έχει «φρίκη του κενού» (*horror vacui*) και στη θέση του κενού στην ανάγκη πίστης, που άφησε πίσω του ο Θεός που πέθανε (ή που εν πάση περιπτώσει βγάλαμε απ' το θρόνο Του), στη θέση των παλιότερων απόλυτων αληθειών, ακόμα όμως και στη θέση της επιστήμης (η οποία δεν είναι πια αυτό που ήταν καθώς παρατηρούμε μια διάχυτη γνώμη περί της επιστήμης, αφ' ης στιγμής όλοι έχουν πια μια «άποψη» περί της επιστήμης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης), εγκαθιδρύθηκε ένα άναρχο τοπίο από *σέκτες συνωμοσιολογίας*, μια διάχυση ιδεών συνωμοσίας. Έχουμε πλέον μπει στα βαθιά νερά της γνωσιακής ψυχολογίας, όπου αυτή η ανάγκη πίστης, επειδή ακριβώς έχει καταρρεύσει συνολικά και έχει επέλθει ένας σχετικισμός, υποκαθίσταται, με τον χειρότερο δυνατό τρόπο, από μια άναρχη, κακόφωνη και πολύ επικίνδυνη και αποσταθεροποιητική για τις κοινωνίες μας συνωμοσιολογία. Αυτό φαίνεται πάρα πολύ με την πανδημία Covid-19,

¹² Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, tome 2, Paris: Pagnerre, 1848, p. 176.

που έχει γίνει το προνομιακό πεδίο της συνωμοσιολογίας: ο καθένας πια έχει τη δική του αλήθεια και τη δική του γνώμη, ο καθένας γνωρίζει καλύτερα για τα εμβόλια από τους επιστήμονες, που μας λένε ότι τα εμβόλια είναι ασφαλή και ότι έχουν περάσει και τις τρεις φάσεις κλινικών δοκιμών. Και το γράφει στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και το λέει και δεν ντρέπεται γι' αυτό γιατί ξέρει ότι και άλλοι θα πιστέψουν τέτοιες θεωρίες συνωμοσίας.

Υπάρχουν διάχυτες αυτές οι εστίες απόλυτου σχετικισμού, δηλαδή ουσιαστικά συνωμοσίας. Δεν υπάρχει πλέον ένας εγκαθιδρυμένος ορθός λόγος που να είναι κοινής αποδοχής. Έχουμε πολύ υψηλό υστερικό συντελεστή (αν χρησιμοποιήσουμε έναν ψυχαναλυτικό όρο), πολύ υψηλό επίπεδο αμφιβολίας και δυσπιστίας, με μια *νευρωτική αντιμετώπιση της πραγματικότητας*, η οποία δεν γίνεται αποδεκτή όπως είναι. Υπάρχει δυσκολία αποδοχής των αυθεντιών (authorities): ο ειδικός που μιλάει, γιατί είναι «αυθεντία»; Γιατί ξέρει καλύτερα αυτός από εμένα;

Ο μετανεωτερικός άνθρωπος έχει φτάσει στη φάση που δεν είναι απλώς ο άνθρωπος της Νεωτερικότητας, ο οποίος δεν πίστευε σε τίποτα, ακολουθώντας το project της Νεωτερικότητας να εκκενώσουμε τη θρησκευτική πίστη, να την βγάλουμε απ' το τοπίο. Είναι ένας άνθρωπος ο οποίος πιστεύει ό,τι νά 'ναι – κάτι που είναι χειρότερο από την προηγούμενη συνθήκη. Έχουμε πίστεις θρησκευτικού, ή μάλλον σεκταριστικού, τύπου, οι οποίες έχουν πλέον απελευθερωθεί από κάθε είδους έλεγχο. Αυτόν τον έλεγχο του ιερατείου τον οποίον πολεμούσαμε, τώρα τον νοσταλγούμε σε κάποιο βαθμό γιατί μπορούσε να ελέγξει την πίστη. Τώρα έχουν πλήρως απορυθμιστεί αυτές οι διάφορες σεκταριστικές, συνωμοσιολογικές, αναρχικές και σκοταδιστικές πίστεις, οι οποίες καταλήγουν σε σύγχρονες δεισιδαιμονίες. Αυτό συμβαίνει διότι δεν υπάρχει πια μια ανώτερη αυθεντία, στην οποία με φυσικό τρόπο να αναφερθούμε και την οποία να αποδεχτούμε, μια αυθεντία που να δεχόμαστε πως ισχύει αυτό που θα πει. Ο καθένας πλέον ουσιαστικά την ενόρμησή του την κάνει γνώση. Για να το πούμε απλά: ο καθένας πιστεύει αυτό που τον βολεύει και απομονώνεται σε ένα χώρο όπου και οι υπόλοιποι πιστεύουν το ίδιο, άρα ανατροφοδοτούνται (τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παίζουν ένα καθοριστικό ρόλο σ' αυτήν την εξέλιξη).

Παραδόξως, η συνωμοσιολογική πίστη είναι αντεστραμμένος φόβος: οι συνωμοσιολόγοι πιστεύουν κυρίως αυτό που τους τρομάζει. Φοβάμαι τα εμβόλια για

κάποιον ανορθολογικό λόγο; Πιστεύω ότι τα εμβόλια είναι ψεύτικα, προϊόν συνωμοσίας για να μας ελέγξουν και ούτω καθεξής. Έχουμε δηλαδή πλέον μια «δημοκρατία των ευηθών» (ο ευήθης είναι αυτός που πιστεύει αφελώς ό,τι να 'ναι). Έχουμε ίσως-ίσως μια «δημοκρατία των ανοήτων», αν μου επιτρέπεται ο όρος, όπου ο καθένας μπορεί να πιστέψει ό,τι θέλει. Σ' αυτό το σύμπαν της απορύθμισης, το οποίο επιδεινώνεται από τον ποταμό πληροφοριών και κυρίως εικόνων που πλημμυρίζουν τις οθόνες μας, κυριαρχεί μια ειδωλολατρία της εικόνας: μας είναι δύσκολο να βρούμε μια άκρη από όλες αυτές τις εικόνες και να κατανοήσουμε ποια εικόνα έχει μεγαλύτερη αξία και ποια δεν έχει καθόλου.

Ο θρησκευτικός φανατισμός και η ριζοσπαστικοποίηση ως απολήξεις του σχετικισμού

Αυτή η συνολική απορύθμιση, που επιδεινώνεται από την επικράτεια των εικόνων, σε συνδυασμό με την ανάγκη πίστης, που είδαμε με την Kristeva ότι παραμένει ενεργή, καταλήγει στη σκοτεινή πλευρά της πίστης: στο θρησκευτικό φανατισμό (φονταμενταλισμό) και τη θρησκευτική ριζοσπαστικοποίηση. Αυτήν την εξέλιξη έχει κυρίως φέρει στη Δύση το ισλαμικό τζιχάντ. Τι είναι το τζιχάντ, με αυτό το πλαίσιο ανάγνωσης που έχω υιοθετήσει; Το τζιχάντ είναι μια χονδροκομμένη έκφραση της ανάγκης όλων μας να πιστέψουμε. Είναι μια διεστραμμένη, πεισιθάνατη ανάκτηση της θεμελιώδους για την ανθρώπινη ύπαρξη εμπειρίας της πίστης. Είναι μια ριζική αντιστροφή αυτής της εμπειρίας σε ένα σύμπαν όπου τα ιδεώδη έχουν καταρρεύσει και έχει επικρατήσει ένας σχετικισμός, όπου η συνωμοσιολογία επικρατεί και όπου μικρές, τοπικές σέκτες δεν επικοινωνούν μεταξύ τους και είναι σε διαρκή κατάσταση πολέμου με όλες τις υπόλοιπες. Σε ένα τέτοιο χομπεζιανό [σ.σ. από τον φιλόσοφο Thomas Hobbes] σύμπαν, όπου όλοι πολεμούν όλους, ο τζιχαντισμός έρχεται να εγκαθιδρύσει μια ενότητα, ιδίως σε χιλιάδες Ευρωπαίους νέους, που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ευρώπη, οι οποίοι δεν έχουν προσανατολισμό ούτε πλαίσια αναφοράς στη ζωή τους, καθώς δεν υπάρχει πια ούτε ο κλασικός ιμάμης, ούτε το πολιτικό κόμμα, ούτε το συνδικάτο, ούτε τίποτα από όλα αυτά. Ο τζιχαντισμός τους δίνει ένα λόγο να συσσωματωθούν σε κοινότητα και, αν θέλετε, τους δίνει και ένα λόγο να πεθάνουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο επανεισβάλλει το ιερό, το οποίο είχαμε βγάλει από την πόρτα, αλλά τώρα μπαίνει από το παράθυρο. Δυστυχώς, η θρησκευτική ριζοσπαστικοποίηση είναι η αντεστραμμένη όψη αυτής της ορφανής ανάγκης για πίστη στη Μετανεωτερικότητα.

Εξ ου και η περίφημη «επιστροφή του θρησκευτικού»: Όμως δεν έχουμε να κάνουμε στην κυριολεξία με επιστροφή του θρησκευτικού. Δε μιλάμε εδώ για μια επιστροφή της θρησκευτικής πίστης και της κλασικής θρησκευτικής πεποίθησης όπως τις γνωρίζαμε. Εδώ μιλάμε για μια κραυγή απόγνωσης, η οποία παίρνει και συλλογική μορφή. Είναι δηλαδή η απεγνωσμένη αναζήτηση μιας βεβαιότητας εκεί όπου έχουν καταρρεύσει οι βεβαιότητες. Και τι μεγαλύτερη βεβαιότητα απ' το να πληρώσεις με το ίδιο σου το αίμα τις ιδέες σου – όποιες και αν είναι αυτές; Στον τζιχαντισμό δεν έχουν πολλή σημασία οι ιδέες. Σημασία έχει η ιδέα της μαρτυρίας, ότι δηλαδή κάποιος θα επιλέξει να γίνει μάρτυρας, να πεθάνει γι' αυτό που πιστεύει, να αποδείξει σε όλους, με τον μαρτυρικό του θάνατο, ότι ζουν μέσα στην έλλειψη πίστης. Σκοτώνοντας και ακυρώνοντας τον αντίπαλο προβαίνει σε μια *πλήρη αντιστροφή της εσχατολογικής ελπίδας*. Ο τζιχαντισμός βασίζεται στην ελπίδα ότι η πράξη της διαγραφής του «απίστου» από την επιφάνεια της Γης μπορεί να απαλύνει λίγο την απόγνωση που πολλοί έχουν μέσα τους και να τους δώσει μια βεβαιότητα.

Αυτή είναι μια πολύ διαφορετική πια πίστη, μια «πλήρης αντιστροφή των αξιών» (Nietzsche)¹³. Πριν, είτε θρησκευτικά είτε κοσμικά ιδεώδη είχαν ως αποστολή τους να μας συνενώνουν (religare), να ενώνουν δηλαδή το άτομο με την κοινωνία και να φτιάχνουν κοινότητα. Σήμερα πια δεν υπάρχουν όλα αυτά. Η *θρησκεία έχει εξατομικευθεί με αυτόν τον ακραίο, ριζοσπαστικό τρόπο ως απόλυτη έκφραση της ατομικότητάς μας*: εγώ θα δείξω σε όλους ποιος είμαι και τι αξίζω, ακόμα και με τρομοκρατική πράξη θανάτου. Έχουμε δηλαδή διακοπή της αλυσίδας μετάδοσης των γνώσεων και των αξιών. Ο καθένας, στη δική του γωνιά, μπορεί να φτιάξει τα δικά του, εξατομικευμένα εργαλεία «πίστης» χρησιμοποιώντας το Διαδίκτυο. Πρόκειται για μια *καθαρά ταυτοτική, περίκλειστη πίστη*, που σε κλείνει στον εαυτό σου. Διεκδικείς μια θρησκευτική ταυτότητα, η οποία σε αποκόπτει από τους άλλους – και μάλιστα βλέπεις τους άλλους ως εχθρούς που πρέπει να εξουδετερώσεις.

Ορισμένες καταληκτικές σκέψεις

Τι μπορεί να γίνει λοιπόν εδώ που έχουμε φτάσει; Είναι τόσο άσχημα τα πράγματα;

Ας πάρουμε μια απόσταση και ας ξαναδούμε αυτήν την άσβεστη δίψα, αυτήν τη μεγάλη ανάγκη για πίστη, που είναι βαθιά φωλιασμένη στο ανθρώπινο ον. Ας

¹³ Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Der Antichrist: Versuch einer Kritik des Christentums*, Hamburg: Nikol Verlag, 2008 (αρχική έκδοση 1895).

ξαναδούμε το νόημα της πίστης, την αίσθηση του ιερού – και ας μην είναι αναγκαστικά αυτή η αίσθηση εκπεφρασμένη με ένα θρησκευτικό δόγμα – για να δοθεί μια νέα φρεσκάδα σ’ αυτήν την ανάγκη πίστης. Τι κρατάμε και τι αφήνουμε σ’ αυτήν τη συνθήκη όπου είμαστε; Κρατάμε τα καλά και αφήνουμε τα άσχημα. Μπορούμε και πρέπει να κρατήσουμε την ίδια την ετυμολογική πηγή της θρησκείας, του *religare*: τη *σύνδεση*, που είναι το αντίθετο από τη διαίρεση. Αν αυτή η ανάγκη πίστης σήμερα, σ’ αυτήν την σχετικιστική και ριζοσπαστικοποιημένη Μετανεωτερικότητα, δεν είναι μια ανάγκη επανασύνδεσης, τότε τι είναι; Αυτό είναι το πρώτο και βασικό πράγμα που κρατάμε.

Το δεύτερο πράγμα που κρατάμε είναι μια *ανάγκη ανανεωμένης ηθικής*. Ένας Jürgen Habermas (από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους του 20^{ου} αιώνα, εκκοσμικευμένος – όχι θρήσκος – και καθαρά στοχαστής του Διαφωτισμού), το λέει και ο ίδιος ανοιχτά: Οφείλουμε να ανακαλύψουμε εκ νέου τις πηγές του πολιτισμού μας, που είναι θρησκευτικές, για να επανατροφοδοτήσουμε μια ανανεωμένη ηθική¹⁴.

Σύνδεση και ηθική, λοιπόν. Μια *ηθική στάση σύνδεσης με τους υπόλοιπους*, αυτό είναι το σύγχρονο νόημα του ιερού. Και αυτό το βλέπουμε μέσα στην τρέχουσα πανδημία, όπου το δικό μου σώμα είναι φορέας ευθύνης και αν εμβολιαστώ, θα το κάνω από πίστη στην κοινότητα με την οποία συνδέομαι και επειδή οφείλω να προφυλάξω τους άλλους – και βέβαια και τον ίδιο μου τον εαυτό – από το να είναι μέρος της αλυσίδας μετάδοσης του ιού.

Άρα στη σημερινή συνθήκη, μπορεί κάλλιστα κανείς να είναι *και αγνωστικιστής και πιστός*, αρκεί βεβαίως να πάρουμε τα καλά αυτά στοιχεία και να αφήσουμε όλα τα άλλα, τα οποία προκάλεσαν και δυστυχώς ακόμα προκαλούν τους ποταμούς αίματος της θρησκευτικής (ισλαμιστικής εν προκειμένω) τρομοκρατίας. Βγαίνουμε από τη θρησκεία; Μπορεί. Η Νεωτερικότητα όντως μας έβγαλε από τη θρησκεία και όντως εκθρονίσαμε τον Θεό και έμεινε κενός ο θρόνος Του. Όμως δε μας έβγαλε από την ανάγκη της κοινωνικής σύνδεσης και της ηθικής. Δε μας έβγαλε από την ανάγκη της πίστης, της υπερβατικότητας – ασχέτως αν αυτή έχει θρησκευτική αναφορά ή όχι.

Συνοπτικά: *Εξοδος από τη θρησκεία για μια επανείσοδο, ουσιαστικά, στη θρησκεία*. Διότι ο ορθός λόγος – όπως είχε καταλάβει ήδη ο Blaise Pascal, ο οποίος ήταν

¹⁴ Jürgen Habermas, “Religion in the Public Sphere”, *European Journal of Philosophy* 14(1), 1-25 (2006).

λαμπρός επιστήμονας και ο ίδιος, όταν έγραφε πολεμικά κατά του Descartes τον 17^ο αιώνα¹⁵ –, δεν αρκεί για μια πλήρη ζωή. Δεν μπορείς να έχεις ανθρώπινη ζωή, κοινότητα και ηθική μόνο με τη ριζική καρτεσιανή αμφιβολία και με τη θρησκεία της επιστήμης, τη θρησκεία του ορθού λόγου. Είδαμε ότι αυτό δεν μπορεί να σταθεί: έφερε εξίσου πολλά προβλήματα και κινδύνους με αυτούς της προηγούμενης άνωθεν επιβαλλόμενης θρησκείας. Υπάρχουν δύο άκρα, όπως έλεγε ο Pascal: το ένα άκρο είναι να αποκλείσουμε τον ορθό λόγο και το άλλο άκρο είναι να μην αποδεχόμαστε παρά μόνο τον ορθό λόγο¹⁶. Ουσιαστικά δηλαδή μιλάμε για μια έξοδο από την κλασική θρησκεία και μια επανείσοδο σε ένα σύμπαν όπου αυτή η διπολική αντίθεση μεταξύ του ελλόγου και της πίστης δεν έχει πια λόγο ύπαρξης. Μπορούμε δηλαδή να έχουμε μια πιο πλήρη κατανόηση του ανθρώπου ως ενός όντος που είναι ολικό, που χρειάζεται και ορθό λόγο αλλά και πίστη, ασχέτως αν είναι θρησκευτική ή κοσμική, γιατί αλλιώς δε θα είναι πλήρης άνθρωπος.

¹⁵ Blaise Pascal, *Pensées*, Léon Brunschvicg éd., Paris: Hachette, 1904, tome 1, p. 98, pensée n° 78: “Descartes inutile et incertain” («Ο Descartes είναι άχρηστος και αβέβαιος») (αρχική έκδοση 1670).

¹⁶ Blaise Pascal, *Fragment “Soumission et usage de la raison”* n° 4/23, Paris: Éditions de Port-Royal, 1669, chapitre V: “Il faut savoir douter où il faut, assurer où il faut, se soumettre où il faut. Qui ne fait ainsi n’entend pas la force de la raison. Il y en a qui pêchent contre ces trois principes, ou en assurant tout comme démonstratif, manque de se connaître en démonstrations; ou en doutant de tout, manque de savoir où il faut se soumettre; ou en se soumettant en tout, manque de savoir où il faut juger” («Πρέπει να μάθουμε να αμφιβάλουμε όταν πρέπει, να είμαστε βέβαιοι όταν πρέπει, να υπακούμε όταν πρέπει. Οποιος δεν ενεργεί έτσι δεν κατανοεί τη δύναμη του ορθού λόγου. Υπάρχουν άνθρωποι που παραβιάζουν αυτές τις τρεις αρχές, είτε βεβαιώνοντας τα πάντα αποδεικτικά, επιδεικνύοντας έτσι αμάθεια σχετικά με την απόδειξη, είτε αμφισβητώντας τα πάντα, επιδεικνύοντας έτσι αμάθεια σχετικά με το πότε πρέπει να υπακούμε, είτε υπακούοντας στα πάντα, επιδεικνύοντας έτσι αμάθεια σχετικά με το πότε πρέπει να αναπτύσσουμε κριτική ικανότητα»).